

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2023.01.005>

УДК: 316.323.3:330.111.62

JEL: A2; N43, 53, 73; O52, P40

Віктор Тарасевич

КЛАСИЧНИЙ АНТИЧНИЙ ПОЛІС: ФОРМИ ПРИВЛАСНЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНІ КЛАСТЕРИ

Ця стаття продовжує цикл публікацій про універсумну еволюцію античної цивілізації, її субцивілізацій та присвячена характеристиці соціально-економічної та соціальної структур класичного античного поліса, їх взаємозв'язків та суперечностей на прикладі Афін. Розглянуто зміни відносин влади-власності та ролі традиційних соціальних кластерів владної державної групи під впливом експансії демократичного інституційного порядку та зростання прошарку негромадян. Поразка династичних протоінститутів, конкуренція клановості та корпоративності, розвиток приватної власності громадян та демократичних процедур сприяли зміцненню особистого та колективного субакторів владної групи, її консолідації перед посиленням економічних позицій негромадян. Разом з тим колізія між владною групою як представником громадянської общини поліса та відносно відокремленою від неї організацією набуває нових якісних рис, у тому числі боротьби за перерозподіл централізованого надлишкового та необхідного продукту між субакторами владної групи та конвертації його частин з особисто-персонально-приватного корпоративно-кланово-колективного владно-власницького присвоєння у різні форми приватного привласнення членів владної групи. Виділено основні со-

Тарасевич Віктор Миколайович (viktarasevich@gmail.com), д-р екон. наук; Український державний університет науки та технологій (Дніпро). ORCID iD: 0000-0002-6997-0166

Цитування: Тарасевич В. Н. Класичний античний поліс: форми присвоєння та соціальні кластери. Економічна теорія. 2023. № 1. С. 5–30. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2023.01.005>

© В. Тарасевич, 2023

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2023. № 1: 5–30

ціальні кластери класичного поліса (селяни, ремісники і торговці, аристократи, неродові багаті, наймані працівники, раби, громадянська община) та адекватні їм форми привласнення (особисто-кланове, кланово-приватне, кланово- та корпоративно-приватне, приватно та колективно-індивідуальне). Акцентовано увагу на між- та внутрішньокластерні суперечності з приводу привласнення надлишкового та необхідного продукту. Зроблено висновок про мережевий характер системи привласнення класичного поліса та доцільність її подальшого вивчення.

Ключові слова: античний поліс, владна група, влада-власність, соціальні кластери, форми привласнення, субактори владної групи, громадянська община, надлишковий і необхідний продукт, суперечності, мережа привласнення.

CLASSIC ANTIQUE POLIS: FORMS OF APPROPRIATION AND SOCIAL CLUSTERS

Viktor Tarasevych (viktarasevich@gmail.com) Doctor of Economics, Professor, Chair of Department of International Economics, Political Economy and Governance Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro). ORCID ID 0000-0002-6997-0166

This article continues the series of publications on the universal evolution of the ancient civilization and its sub-civilizations and deals with the characteristics of socio-economic and social structures in a classical ancient polis, and their interrelationships and contradictions on the example of Athens. The author considers various changes in power-property relations and the role of traditional social clusters in the governing groups under the expansion of democratic institutional order and with the growing stratum of non-citizens. The defeat of dynastic proto-institutions, the competition between clanism and corporatism, the development of private property of citizens and democratic procedures promoted to the strengthening of personal and collective sub-actors in the ruling group, as well as to their consolidation in the context of strengthening of the economic positions of non-citizens. At the same time, the collision between the ruling group as a representative of the civil community in the polis and an organization relatively separated from it acquires new qualitative features, including the struggle for redistribution of the centralized surplus and necessary product between the sub-actors of the ruling group and the conversion of its parts from personal-private and corporate-clan-collective power-proprietary appropriation into various forms of private appropriation by the members of the

power group. The main social clusters of the classical polis (peasants, artisans and merchants, aristocrats, non-tribal rich, hired workers, slaves, civil community) and their appropriate forms of appropriation (personal-clan, clan-private, clan- and corporate-private, private and collective-individual). Attention is focused on inter- and intra-cluster contradictions regarding the appropriation of surplus and necessary product. The author concludes about the network nature of the classic policy appropriation system and about the expediency of its further study.

Key words: ancient polis, power group, power-property, social clusters, forms of appropriation, sub-actors of the power group, civil community, surplus and necessary product, contradictions, network of appropriation.

У попередніх статтях акцентувався еволюційно-революційний рух античної цивілізації та становлення адекватної їй державності. Важливим результатом цих процесів став розвинений, зрілий поліс, в якому в основному оптимізовано співвідношення та взаємодію функціонування та розвитку. Це робить можливим і доцільним вивчення будови та структури полісу, насамперед соціального та соціально-економічного.

Влада-власність та владна державна група

Насамперед привертає увагу стан відносин влади-власності. Зберігаючи ун "підпорядкування – привласнення" як свою субстанцію і ядро, вона значною мірою позбавляється специфічних східних характеристик і знаходить принципово нові, адекватні умовам класичного поліса. Демократичні процедури роблять вкрай скрутною концентрацію політичної та економічної влади в руках вищого правителя (навіть якщо хтось із стратегів чи архонтів і заслуговує на таке звання), його сакралізацію, утворення династій, успадкування посад, масштабну редистрибуцію, в тому числі лівової частки надлишкового та частини необхідного продукту громадян, практично повну залежність екзопривласнення від положення його актора у політичній владній ієрархії.

Проте ті самі демократичні процедури надають можливість існування владно-власницьких відносин у нових "обличчях". Як відомо, спочатку владні групи (ВГр-и) общини, племені, племінного союзу формувалися на кровноспоріднених та меритократичних засадах. Безпосереднім наслідком такого порядку стало утворення колективного (К), кланового (Кл) та особистого (О) компонентів ВГр-и та влади-власності. Корпоративний компонент (Кр), спочатку ледь помітний і ведений, відбиває зростання суспільної та економічної значущості неродовитих "своїх", тобто членів кровноспорідненого колективу.

Приналежність до того чи іншого соціального кластера визначала не тільки право і порядок входження у ВГр-у, а й положення в її ієрархії, посаду, функціональні права та обов'язки щодо об'єктів, що привласнюються ВГр-ою. У міру використання формованого в такий спосіб *персонального* компонента ВГр-и тим чи іншим посадовцем, тобто персоною, для реалізації індивідуальних егоїстичних інтересів розвивається *приватний* компонент ВГр-и та влади-власності. У попередніх статтях показана різноманітність можливого взаємного розташування та взаємозв'язків зазначених компонентів у різних цивілізаційних, соціально-економічних та політичних умовах.

Умови *класичного давньогрецького поліса* не змінюють склад компонентів, але надають змісту кожного з них і їхнім взаємозв'язкам деякі специфічні характеристики. Оскільки значна частина успішних та заможних метеків – ремісників та торговців стають громадянами, остільки, з одного боку, представництво *корпоративного* компонента у ВДержГр-і та владі-власності помітно розширюється, він стає конкурентоспроможним з клановим компонентом, а з іншого – у складі полісної общини – колективу рівноправних громадян – поряд із кровноспорідненими "*своїми*" з'являються численні неспоріднені "*чужі*". Суперечності між ними проявляються з різним ступенем гостроти та в різних формах: вимоги посилення прав набуття громадянства, виселення "*чужих*" у колонії, прямі міжетнічні зіткнення та ін.

Очевидне витіснення *кланового* компонента супроводжується його відомим зміцненням та консолідацією. По-перше, дещо розширюється *сфера* клановості, оскільки у ВДержГр-у обираються представники не тільки аристократичних, а й рядових родових кланів. По-друге, цілком природною є перевага узгодження їхніх дій щодо "чужих". По-третє, останні також не гребують керуватися своїми кланово-спорідненими інтересами. При цьому аж ніяк не знижується значущість *суперечностей* між "своїми" кланами – аристократичними, аристократичними та рядовими, рядовими, до яких (суперечностей) нерідко залучаються представники "чужих" кланів.

Зрозуміло, сторони суперечностей переслідують насамперед вузько кланові та індивідуальні егоїстичні інтереси, намагаючись повною мірою освоїти потенціал неуспадкованої, а тому тимчасової *персональності*. Йдеться про використання посадового становища у ВДержГр-і для конвертації об'єктів її владно-власницького привласнення в *приватне* (Кл(С)П). Насамперед, мається на увазі посадова або *адміністративна рента* – та частина надлишкового, додаткового та необхідного продукту, що централізується ВДержГр-ою, яка в результаті різних, у тому числі тіньових, перерозподільних процесів поповнює об'єкти Кл(С)П екзопривласнення посадових осіб (персоналій). Втім, без персональної уваги не залишаються й інші об'єкти – неподільна земля, будинки та споруди, судна тощо.

Очевидно, такий протоінституційний порядок дій давньогрецькій персоналії успадкували від давньосхідних та крито-мікенських, але, на відміну від останніх, перші, залишаючи посаду, не позбавлялися придбаного під час її виконання. Звичайно, офіційно і власне інституційно подібна конвертація не віталася і переслідувалася, але через масову участь громадян в управлінні полісом її відносні масштаби, мабуть, не поступалися крито-мікенським, а її обмеженість у часі для кожної посадової особи могла посилити її девіантну активність. Тому відносна значущість приватного компонента в полісній ВДержГр-і і владі-власності навряд чи поступалася такий в крито-мікенський період.

Поразка династичних протоінститутів і успадкованості посад, конкуренція клановості та корпоративності, так само як і приватна власність громадян, об'єктивно сприяли зростанню значущості *особистого* компонента ВДержГр-и влади-власності. Незалежно від приналежності до того чи іншого клану та/або корпорації саме особисті якості (Δ СЛСол) громадянина багато в чому визначали і його право претендувати на вищі виборні посади, і якість виконання тих чи інших посадових обов'язків на користь поліса як цілого, і масштаби конвертації адміністративної ренти, владно-власницьких об'єктів до об'єктів Кл(С)П екзопривласнення. Слід враховувати, що в умовах обрання за жеребом особисті якості громадянина далеко не завжди відповідали вимогам займаної посади та набували державницьких властивостей, а тому подібні колізії особистого та персонального компонентів ВДержГр-и, будучи масовими, негативно позначалися на стані поліса. З урахуванням підвищеної особистої алертності, пасіонарності давніх греків класичного періоду важко уявити несуперечливу взаємодію особистого та кланового, особистого та корпоративного компонентів, а також по-східному нединамічні взаємозв'язки всіх компонентів ВДержГр-и та влади-власності (див. рис. 1).

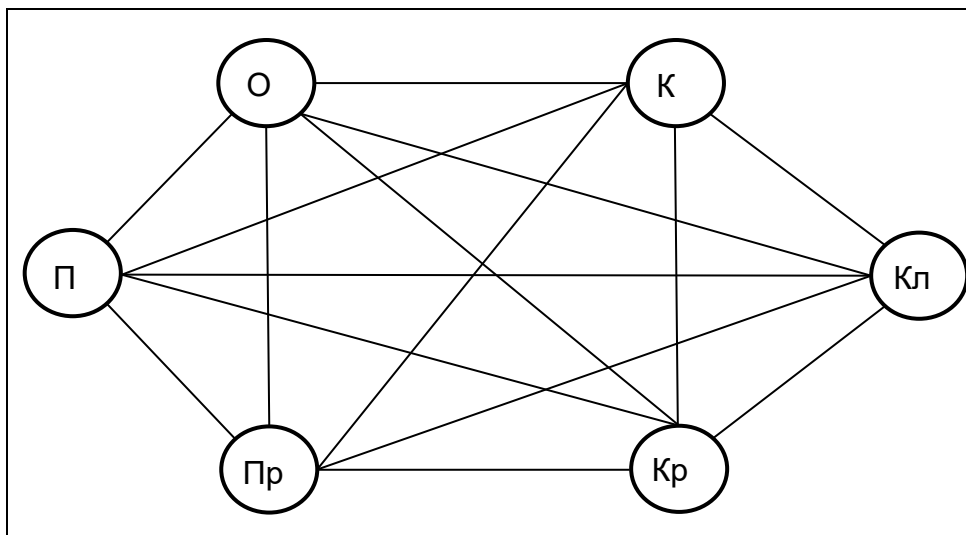

Рисунок 1. Схема взаємозв'язків традиційних агрегованих субакторів ВДержГр-и

Джерело: складено автором.

Придивимося уважніше до деяких позначених на рис. 1 взаємозв'язків. Виходитимемо з того, що ВДержГр-а є *агрегованим* актором економічних, соціальних, духовних і політичних відносин, у тому числі відносин власності, який (актор) включає шість взаємопов'язаних агрегованих субакторів, представлених вище як компоненти ВДержГр-и та влади-власності – колективний, клановий, корпоративний, персональний, приватний, особистий¹. Зі свого боку кожен із *агрегованих субакторів* складається з відповідних взаємопов'язаних субакторів. Наприклад, клановий агрегований субактор включає кілька взаємодіючих представників різних кланів, як субсубакторів. Зрозуміло, у життєдіяльності реальної ВДержГр-и важко визначити чітку межу між агрегованими акторами, так само як і між агрегованими субакторами, бо кожен громадянин та/або член ВДержГр-и включений до складу різних акторів та/або субакторів та/або взаємопов'язаний з ними. Проте, запропоноване *абстрагування* необхідне саме для розуміння соціально-економічного змісту зазначених взаємозв'язків.

ВДержГр-а формується *громадянами*, однак у полісі проживають не лише вони, а й *негромадяни*, які також є реальними акторами універсумних процесів та зв'язків. Отже, сфера реальних економічних, соціальних та духовних відносин: а) громадян; б) громадян та негромадян; в) негромадян – виявляється значно ширшою і складнішою за сферу політичних відносин громадян, у яких негромадяни фігурують у кращому разі як *об'єкти* впливу. Зокрема, політична система поліса не відображає цілком адекватно *реальні* економічні відносини та відносини власності. З одного боку, доцентровим процесам та консолідації громадян сприяє їх (громадян) співіснування з недружньою спільнотою негромадян. З другого боку, неминучі невідповідності, суперечності політичних та економічних інститутів, а також продуктованих ВДержГр-ою економічних власне інститутів та реальних економічних про-

¹ Строго кажучи, ВГосГр-а як складна людинорозмірна система є не простою сумою зазначених субакторів, а результатом їхніх взаємодій, включаючи синергетичний ефект останніх.

тоінститутів мають деструктивний, у тому числі відцентровий характер.

Це властиво й для процесів власнення. *По-перше*, акторами владно-власницького привласнення відповідних об'єктів (неподільна земля, громадські будівлі, споруди, судна, *централізований* надлишковий, додатковий і необхідний продукт², владно-групові СЛСол, власне інститути і протоінститути та ін.) за визначенням є громадяни. У кращому разі більшості з негромадян (наприклад, державні раби, військовополонені, ізгої тощо) відведено роль *об'єктів* зазначеного привласнення та джерел доходів ВДержГр-и.

По-друге, продукovanі ВДержГр-ою власне інститути привласнення згаданих об'єктів тією чи іншою мірою привласнюються її агрегованими субакторами³ і відповідають передусім їхнім інтересам. Тому не дивно, що такі власне інститути самі по собі та/або трансформовані, у тому числі насильно, у протоінститути II роду, як правило, *не відповідають* економічним протоінститутам негромадян. Офіційний політичний та економічний статус останніх здебільшого неадекватний їхньому *реальному* економічному становищу як акторів особистого ендопривласнення Δ СЛСол і Кл(С)П екзопривласнення засобів виробництва. Почасти ця "прогалина" заповнюється тіньовими економічними відносинами. За допомогою різноманітних корупційних дарів, хабарів, послуг персонам ВДержГр-и негромадяни домагаються часткової реалізації своїх інтересів. Але це означає, що поряд з легальними суперечностями в системі владно-власницького власнення розвиваються суперечності між легальним і тіньовим власненням. Стаючи своєрідними "агентами" негромадян як тіньових економічних акторів персони ВДержГр-и підривають її традиційні основи зсередини, сприяють перетворенню її *традиційних* компонентів на репрезентантів некровноспоріднених соціально-економічних відносин⁴.

² Мається на увазі та частина виробленого надлишкового, додаткового та необхідного продукту, яка надходить до скарбниці поліса у формі податків, платежів, зборів, літургій тощо.

³ Йдеться про той чи інший розподіл між ними елементів та піделементів владно-власницького привласнення.

⁴ Нижче цей пункт буде розглянуто докладніше.

Не менш складні економічні відносини між ВДержГр-ою та громадянською общиною поліса. Як законодавча гілка державної влади ВДержГр-а *формально* включає всіх громадян поліса, а її колективний агрегований субактор здатний адекватно відображати інтереси колективу поліса як цілого, оформлюючи їх у відповідні власне інститути. Проте *реально* у засіданнях народних зборів зазвичай брало участь трохи більше чверті загальної кількості громадян (*История Европы...* 1988. С. 292) – переважно ремісники і торговці, які мешкали в Афінах. Мабуть, подібне представництво було характерним і для ради п'ятисот. Отже, власне інститути, які продукуються законодавцем (закони, постанови, рішення тощо), *далеко не завжди* відображали інтереси і колективу громадян як цілого, і селян як субактора кланового агрегованого субактора ВДержГр-и.

Згадана "усіченість" реального складу народних зборів мала й інші відцентрові наслідки. *По-перше*, у складі виконавчої та судової гілок ВДержГр-и переважне представництво отримували *клани та корпорації ремісників і торговців*, а не селян, що загострювало суперечність між відповідними субакторами всередині кланового та корпоративного агрегованих субакторів. Насамперед йдеться про суперечність кланів внутрішньо орієнтованих селян, з одного боку, і зовні орієнтованих (орієнтованих на економічну експансію за межі полісу) кланів та/або корпорацій ремісників та торговців – з іншого.

По-друге, ВДержГр-а втрачає низку можливостей інституціоналізації як досить (хоча й відносно) відокремленої від колективу громадян організації зі своїми особливими інтересами, в основі яких домінує ОППрКрКлК привласнення відповідних об'єктів, що, судячи з історії давньосхідних суспільств, далеко не завжди сприяло централізації цунутворів. Ця обставина потребує більш уважного розгляду.

Колізія між державою як *представника всього суспільства*, покликаного стояти на варті його інтересів, і державою як відносно *відокремленою* від суспільства *організацією*, що має свої власні особливі інтереси, відмінні від суспільних, характерна для будь-якої цивілізованої (що досягла цивілізаційного рівня розвитку) країни,

але в кожній країні вона (колізія) набуває специфічних характеристик. Її аналіз ускладнюється, якщо мати на увазі, що *суспільні* економічні інтереси є єдністю взаємопов'язаних *спільних* для всіх соціальних кластерів інтересів та *синерго-суспільних* економічних інтересів як результату взаємодії особливих економічних інтересів цих кластерів. Очевидно, в основі економічних інтересів, у тому числі спільних та синерго-суспільних, лежать відповідні форми (види) власнення.

Зазначені теоретичні міркування безпосередньо стосуються афінського класичного полісу, бо саме в його умовах згадані колізія та складність інтересів актуалізуються та визрівають до рівня, адекватного можливості та необхідності їхнього наукового осмислення. Насамперед, проаналізуємо зазначену проблематику стосовно *традиційних* акторів (компонентів) ВДержГр-и та влади-власності, тимчасово *абстрагуючись* від а) більш складної соціально-економічної структури поліса⁵ та б) привласнення *всіх* об'єктів, *крім* централізованого надлишкового (додаткового) та необхідного продукту (далі – ЦНДНхПр)⁶.

Слід враховувати, що згадані вище *спільні* для всіх громадян та їхніх різних кластерів економічні інтереси адекватні полісу як *простій* суспільній *системі*. Основою цих інтересів є КІ екзопривласнення тієї частини ЦНДНхПр (Δ ЦНДНхПр₁), яка, ймовірно, виробляється в умовах найпростішої кооперації діяльності. Однак класичний афінський поліс є *складною* людинорозмірною *системою*, яка включає історично зняту нею просту систему. Саме для такої складної системи характерні *синерго-суспільні* економічні

⁵ Йдеться про взаємозв'язки соціальних кластерів, які виділяються за критерієм форм (видів) відакторного не владно-власницького власнення.

⁶ Акцент на НДНхПр є цілком виправданим, оскільки саме його привласнення ВДержГр-ю є наріжним каменем влади-власності. Для ясності зауважимо, що тут, як і раніше, додатковий продукт розглядається як та частина надлишкового продукту, яка має експлуаторську природу, є результатом нееквівалентного експлуаторського обміну СЛС між ВДержГр-ю і виробниками продукту. Владно-власницьке привласнення зазначених видів продукту відповідає діалектиці загального й особливого. Тут акцентуються загальні моменти привласнення, що робить цілком допустимим концепт "надлишковий (додатковий) та необхідний продукт" та відповідну аббревіатуру (НДНхПр). Зрозуміло, що звернення до специфіки привласнення різних видів продукту вимагатиме відмовитися від зазначеного концепту.

інтереси, що базуються на змішаному *колективно-індивідуальному кланово-корпоративному* (КІКлКр) екзопривласненні тієї частини ЦНДНхПр (Δ ЦНДНхПр₂), яка виробляється в умовах простої та ускладненої простої кооперації, що за визначенням породжує синергетичні ефекти⁷.

Держава чи ВДержГр-а формується громадянами поліса як свій *представник* та *слуга*, у тому числі для забезпечення ефективного КІКлКр та КІ⁸ екзопривласнення Δ ЦНДНхПр₂⁹ на користь поліса як спільноти громадян. Однією з найважливіших функцій такої держави є оптимізація, гармонізація взаємодії та кореалізації інтересів різних соціальних кластерів та громадян.

На відміну від східних деспотій, саме в умовах полісної демократії держава як представник суспільства стала "гідним суперником" *держави* як відносно *відокремленої* від суспільства *організації*. Зокрема, стають очевидними надмірні "апетити" такої відокремленої ВДержГр-и. У східних і крито-мікенських суспільствах вона не безуспішно претендує на владно-власницьке екзопривласнення левової частки НДНхПр, що *виробляється*, в якості НДНхПр¹⁰, що *централізується*, насамперед у своїх вузько корпоративних, групових, а не суспільних інтересах. В умовах демократичного контролю з'ясовується, що ВДержГр-а як відокремлена організація має право 1) централізувати лише відносно *невелику* частину виробленого НДНхПр та 2) екзопривласнювати в ОППрКрКлК формі лише ту частину ЦНДНхПр – Δ ЦНДНхПр₁, яка *еквівалентна цінності послуг*, що надаються нею громадянам полісу, їхнім кластерам та по-

⁷ Очевидно, Δ ЦНДНхПр₂ як один із таких синергетичних ефектів *безпосередньо* не "вловлюється" КІ формою екзопривласнення. Різні *перетворені* субформи такого екзопривласнення характерні, головним чином, для давніх східних та крито-мікенських суспільств із недемократичними політичними режимами. Наша *гіпотеза* полягає в тому, що КІКлКр форма здатна забезпечити *безпосереднє* екзопривласнення Δ ЦНДНхПр₂, оскільки адекватна умовам його виробництва в рамках кланової та корпоративної простої та ускладненої простої кооперації діяльності.

⁸ *Гіпотеза* про КІКлКр та КІ екзопривласнення є конкретизацією відомого положення К. Маркса про іманентну класичному полісу общинну власність, яка як державна власність відокремлена тут від приватної власності. Власність окремої людини тут не є общинною власністю.

⁹ ЦНДНхПр = Δ ЦНДНхПр₁ + Δ ЦНДНхПр₂.

¹⁰ ВДосГр-а такого суспільства прагне *централізувати* практично весь надлишковий та додатковий продукт, а також частину необхідного продукту.

лісу загалом. Що ж до КІКлКр і КІ екзопривласнення лівової частки ЦНДНхПр – Δ ЦНДНхПр₂ ВДержГр-а отримує від громадян (народних зборів) лише ті елементи і піделементи екзопривласнення, права та обов'язки, які відповідають її статусу як і слуги поліса¹¹.

Отже, найбільш значущими суперечностями між ВДержГр-ю як відокремленою організацією, з одного боку, і полісом і ВДержГр-ю як його представником – з іншого боку, є такі з приводу 1) обсягів і джерел частини виробленого НДНхПр (ЦНДНхПр); 2) співвідношення обсягів та напрямків використання Δ ЦНДНхПр₂ і Δ ЦНДНхПр₁. На цьому тлі стає зрозумілою антидемократична активність олігархічної партії в Афінах: вона не може змиритися зі зниженням свого впливу на 1) визначення обсягу та джерел ЦНДНхПр; 2) розподіл ЦНДНхПр на Δ ЦНДНхПр₁ і Δ ЦНДНхПр₂; 3) перерозподілу і того, і іншого у власних приватних інтересах.

Вочевидь, що ці пункти доцільно аналізувати у контексті позначеної на рис. 1 схеми *взаємозв'язків агрегованих субакторів* (компонентів) ВДержГр-и. У принциповому плані кожна з останніх "вагітна" певною суперечністю. Так, *колективний* агрегований субактор, що найбільш адекватно відображає статус ВДержГр-и як представника і слуги суспільства, об'єктивно зацікавлений у помірній величині ЦНПНхПр і більшій величині Δ ЦНПНхПр₂, і в цьому відношенні він протистоїть іншим агрегованим субакторам – кожному з них та їхнім можливим коаліціям, для яких більш привабливі максимізація ЦНПНхПр та Δ ЦНПНхПр₁. Подібне протистояння існує і стосовно інститутів розподілу та напрямів використання Δ ЦНПНхПр₂ та Δ ЦНПНхПр₁.

З приводу розподілу Δ ЦНПНхПр₁ найбільш запекла боротьба ведеться між *клановим* та *корпоративним* агрегованими субакторами, в якій задіяні і особисті якості, і персональний статус, і приватні інтереси їхніх представників (субсубакторів). Але повною мірою силовий потенціал *особистого*, *персонального* та *приватного* агрегованих субакторів "розкривається" у боротьбі між ними як агрегованими субакторами, а також між ними як субсубакторами кланового

¹¹ Тут прийнято, що ЦНПНхПр = Δ ЦНПНхПр₁ + Δ ЦНПНхПр₂.

та корпоративного субакторів за частку в $\Delta\text{ЦНПНхПр}_1$ ¹². Не можна не враховувати і масового характеру суперечностей між субсуб-акторами агрегованих субакторів щодо розподілу тієї частини $\Delta\text{ЦНПНхПр}_1$, яка за результатами боротьби надходить у розпорядження останніх.

Таким чином, якщо вважати $\Delta\text{ЦНПНхПр}_2$ *матеріальною основою* зміцнення державності, а отже, доцентровості¹³, то безпосередньо зацікавленим у його достатньому обсязі та цільовому використанні є лише колективний агрегований субактор. Оскільки інші агреговані субактори орієнтовані передусім на зростання обсягів $\Delta\text{ЦНПНхПр}_1$ і своєї частки у ньому, остільки їх доцентрові потенції поступаються відцентровим. Зрозуміло, як громадяни поліса, субактори колективного агрегованого субактора є носіями спільних економічних інтересів, учасниками формування та носіями синергосупільних інтересів, а тому зацікавлені принаймні у задовільному стані т.зв. суспільних благ, зокрема інфраструктури, збройних сил, органів правопорядку тощо. Однак "своя сорочка" найчастіше виявляється "ближчою до тіла", та інтереси привласнення частини $\Delta\text{ЦНПНхПр}_1$ превалюють над інтересами нарощування та ефективного використання $\Delta\text{ЦНПНхПр}_2$.

Форми привласнення та соціально-економічні кластери

Соціальна структура класичного поліса не обмежується традиційними кластерами. Не менш значущими є *соціально-економічні кластери*, що виділяються за взаємопов'язаними критеріями домінуючих форм (видів) власності та положення у суспільному поділі діяльності. Якщо вище акцентувалася проблематика перших, то у наступному викладі увага зосереджена на характеристиці останніх.

¹² Особистий, персональний та приватний агреговані субактори, як правило, є субсубакторами кланового та корпоративного агрегованих субакторів. У принциповому плані всі вони включені до складу колективного агрегованого субактора, але необхідні наслідки з цього положення тут не аналізуються.

¹³ Такою основою є також неподільна земля, збройні сили, органи та сили правопорядку. Але тут, як зазначалося, акцентується аналіз НПНхПр.

Згадувана раніше вища *особистісна* активність громадян поліса у порівнянні з підданими східних і крито-мікенських правителів має цілком відчутну основу у більш високому ступені актуалізації *особистого власнення* СЛС – ендопривласнення СЛСол і екзопривласнення створених особистою працею СЛСол (засобів і продуктів). Щоправда, тут воно ще не вирвалося з "полону" кровноспорідненої клановості та традиційної корпоративності, а тому значною мірою опосередковане діяльністю актора-особистості у складі того чи іншого клану та/або корпорації. Відповідно громадяни та багато негромадян полісу є акторами *особисто-кланового* (ОКл) та/або *особисто-корпоративного* (ОКр) ендопривласнення СЛСол та/або ОКл та/або ОКр екзопривласнення СЛСол. Очевидно, приналежність громадян і негромадян до спільноти особистих власників означає наявність у них відповідних *спільних* інтересів, а тому відіграє певну об'єднуючу, *доцентрову* роль, яка, проте, піддається випробуванням розглянутими вище суперечностями між клановим та корпоративним кластерами соціальної структури. Слід враховувати і відому колізію ОКл (ОКр) ендо- та екзопривласнення. Далеко не завжди і далеко не всі актори першого можуть реалізувати його потенціал для набуття повноцінного статусу акторів останнього. На цьому етапі дослідження навряд чи можливі досить релевантні оцінки співвідношення відцентрових та доцентрових інтенцій зазначеної колізії. Однак очевидно, що для людей підневільної та найманої праці вона цілком реальна та некомфортна.

У будь-якому разі особисте ендопривласнення СЛСол, у тому числі наноінститутів, суть передумова та результат екзопривласнення матеріальних об'єктів (земля, засоби та результати сільськогосподарської, ремісничої, торгової та військової діяльності) та ендопривласнення інститутів (привласнення об'єктів, насильства, редистрибуції, ринкового обміну, релігії)¹⁴. Насамперед, це притаманно для *селян* – найчисленніших акторів екзопривласнення землі та НПНхПр. Обсяг і якість СЛСол (зокрема успадкованих) селян, і та-

¹⁴ Далі увага акцентується на формах екзопривласнення землі, основних знарядь ремісничої та торговельної діяльності, а також ІСНП. Розгляд присвоєння інших об'єктів є допоміжним, тому неповним.

кож ефективність інших атрибутів¹⁵ ОКл енопривласнення цих СЛСол багато чому визначають зміст атрибутів Кл(С)П екзопривласнення. Нерідко бідність і малоземелля багатьох селян є прямим наслідком низької якості їх відповідних ΔСЛСол і низької ефективності енопривласнення (насамперед, розпорядження, володіння та використання) останніх. Відповідно в *малопробиткових дрібних селянських господарствах домінує Кл(С)Пт екзопривласнення клерів та НПНхПр*¹⁶.

Частина таких селян змушена жити в борг, а тому "делегувати" кредиторам левову частку піделементів розпорядження і володіння клером, а також практично весь надлишковий продукт, що виробляється, і частину необхідного продукту, тим самим позбавляючись імунітету від експропріації клеру. Частина селян продає свої клери або позбавляється від них на користь кредиторів, поповнюючи ряди фетів – орендарів, найманих працівників (зокрема державних), боргових рабів, люмпенів. Зрозуміло, що інтересам виживання малоземельного та бідного селянства відповідає переділ землі, зниження позичкового відсотка, посилення державної підтримки (пільгове кредитування, ліквідація тіньового боргового рабства, виплата допомоги, сприяння переселенню до колонії).

Подібне соціально-економічне становище займають *дрібні ремісники і торговці* – актори переважно КрПт екзопривласнення не землі, а невеликих знарядь ремісничої та торгової діяльності та надлишкового і необхідного продукту, що виробляється. Значну частину першого вони змушені віддавати кредиторам та орендодавцям невеликих ділянок землі та приміщень. На відміну від селян переважна більшість таких ремісників і торговців не є громадянами полісу з політичним безправ'ям і особливими обов'язками, що ви-

¹⁵ Тут, як і раніше, головними атрибутами привласнення вважаються актори, об'єкти, форми (види, типи) та елементи.

¹⁶ У таких господарствах рабська праця практично не використовується, і лише для небагатьох із них характерне патріархальне рабство. Проте наявність останнього, як і розвиток класичного рабства, і навіть Кл(С)Пе (КрПе) і Кл(С)Пт (КрПт) екзопривласнення землі неминує звужує сферу власне ОКл (ОКр) екзопривласнення знарядь і продукту особистої праці, посилює його (власне ОКл (ОКр) екзопривласнення) підвладність Кл(С)Пт (КрПт) екзопривласненню. Враховуючи викладене, надалі ми не актуалізуватимемо розгляд ОКл (ОКр) екзопривласнення.

пливають звідси, а тому вони зацікавлені в ліквідації дискримінації, що, на їхню думку, дозволить їм отримати право придбати землю і досягти соціально-економічного рівня хоча б середніх ремісників та торговців-громадян. Очевидно, щодо "земельного питання" їхні інтереси суперечать інтересам селян зокрема й громадян полісу – загалом.

Оскільки селяни, ремісники і торговці-"середняки" є одночасно і працівниками свого господарства, і власниками рабів, наймачами вільних фетів, орендодавцями, тож їм властиве *змішане* відповідно *Кл(С)ПтПе* (для селян) і переважно *КрПтПе* (для ремісників і торговців) екзопривласнення землі, засобів діяльності та НСНхПр¹⁷. Зрозуміло, таке екзопривласнення передбачає відповідне ОКл або ОКр ендопривласнення складніших і неоднозначних ДСЛСол і нано-інститутів. *З одного боку*, приватно-трудова складова екзопривласнення зближує їх з найбіднішими селянами, ремісниками та торговцями у вимогах зниження позичкового відсотка та активізації держпідтримки. Однак переділ землі не є для середняків настільки ж імперативним, як для бідняків, а деякі з перших самі не проти придбати невеликі клери останніх.

З другого боку, як експлуататори, вони змушені сприймати специфічні ДСЛСол, які повною мірою властиві аристократам та неродовим багатіям, підтримувати останніх у їхньому протистоянні біднякам, рабам, найманим працівникам та орендарям. Звичайно, така підтримка не безумовна, оскільки об'єкти екзопривласнення середняків перебувають у сфері приватно-експлуаторських інтересів багатіїв. Некласична суперечність у трикутнику "середняки –

¹⁷ Кл(С)ПтПе форма екзопривласнення є результатом взаємодії Кл(С)Пт та Кл(С)Пе форм екзопривласнення. Без додаткових досліджень визначення синергетичного ефекту такої взаємодії навряд чи можливе. Звичайно, цілком можливе припущення про *інтеграційний, синтетичний характер серединності* першої щодо двох останніх. Однак на цьому етапі дослідження візьмемо до уваги, що об'єктом Кл(С)Пт складової *змішаної* форми екзопривласнення НПНхПр, що розглядається, можна вважати лише ту його частину, яка вироблена самим працівником-власником (актором змішаної форми екзопривласнення). Вироблена ж найманими працівниками, орендарями, рабами частина НПНхПр є об'єктом Кл(С)Пе складової *змішаної* форми екзопривласнення. Викладене притаманне і для КрПтПе *змішаної* форми екзопривласнення.

бідняки – багатії”¹⁸ взаємодіє з класичними суперечностями кластера середняків 1) між клановим і корпоративним початками, зокрема за політичний вплив; 2) між селянами, з одного боку, та ремісниками, торговцями, з другого, щодо сфер діяльності та джерел НСНхПр. Якщо перші орієнтовані переважно на внутрішні економічні процеси, ендегенний розвиток свого господарства, а отже, і полісної “внутрішньої” економіки, то останнім близькі зовні орієнтовані експансіоністські економічні дії, у тому числі ті, які мають мало спільного з полісним економічним патріотизмом; 3) між приватнотрудовою та приватною експлуаторською складовими екзопривласнення. Ця суперечність є детермінантою суперечності однойменних інститутів, у процесі руху якої народжуються *локальні серединні інститути*. Проте останні часто привласнюються не “середняками”, а успішними аристократами та неродовими багачами.

Найбільш успішні *аристократи-“ринковики”* – актори Кл(С)Пе екзопривласнення великих земельних ділянок, ремісничих майстерень, торгових та лихварських “будинків”, а також того НПНхПр, що створюють раби, наймані працівники та орендарі. Оскільки значну частину найманих працівників і орендарів становлять обезземелені селяни-громадяни, остільки громадянський колектив полісу випробовується на міцність соціально-економічними суперечностями, що загострюються між такими громадянами-бідняками та аристократами-“ринковиками”. З урахуванням земельних “апетитів” останніх наростає напруга у відносинах із дрібними і середніми селянами. Разом з кількістю розорених селян наростає їхній соціальний протест, і безпека самих аристократів-“ринковиків” опиняється під загрозою.

Відносно менш гострими є зазначені суперечності між аристократами-“традиціоналістами” та селянами, оскільки 1) викликаний греко-перською та Пелопоннеською війнами масовий приплив рабів дозволив аристократам зміцнити своє економічне становище і таким чином відносно знизити експлуаторський “тиск” на селян;

¹⁸ Ймовірно, що некласична тристороння суперечність у тому чи іншому вигляді притаманна для взаємозв’язків прозахідних, просхідних і просерединних начал цутворів і/або держцутворів.

2) аристократи-"традиціоналісти", які не володіли ремісничими майстернями, торговельними та лихварськими "будинками", були змушені користуватися подібними ринковими "послугами" (передусім кредитами під заставу землі та рабів) своїх "побратимів-ринковиків", а отже, об'єднувати зусилля з селянами у боротьбі за частку в екзопривласненому НПНхПр; 3) подібне об'єднання зусиль було потрібне аристократам-"традиціоналістам" і для протидії неродовитим багатіям та їхній масовій соціальній базі – торговцям та лихварям.

З одного боку, соціально-економічний статус великих акторів Кл(С)Пе екзопривласнення зближує інтереси *неродових багатіїв* та аристократів, насамперед "ринковиків", та сприяє їхньому об'єднанню в *олігархічну* партію. З другого боку, за умов обмеженості "об'єктної бази" екзопривласнення конкуренція з-поміж них (неродовитих багатіїв і аристократів) за Кл(С)Пе екзопривласнення землі та НПНхПр неминуче загострюється. В обох випадках, чи то боротьба з демократичним рухом бідняків та середняків, чи всередині олігархічної партії, вони дедалі частіше звертаються по допомогу до сусідів – спартанців, персів, македонців та ін. З теоретичної точки зору залучення *зовнішніх* акторів, інструментів, механізмів для вирішення (забезпечення руху) *внутрішніх* суперечностей цієї системи, як правило, надає їй більш потужний відцентровий, ніж доцентровий імпульс, загрожує її розпадом і/або асиміляцією зовнішньої системи, що "залучається". В історичний період, який розглядаємо, це підтверджується фактичним входженням давньогрецьких полісів до складу держави А. Македонського.

Якщо взяти до уваги спільність інтересів аристократів, неродових багатіїв і "середняків" стосовно Кл(С)Пе екзопривласнення виробленого бідняками (найманими працівниками та рабами) НПНхПр, то згадана вище неklasична тристороння суперечність вироджується в класичну – між акторами Кл(С)Пе (КрПе) екзопривласнення, з одного боку, та акторами ОКл (ОКр) ендопривласнення ΔСЛСол (робочої сили) – з другого¹⁹. Хоча після реформ Солон

¹⁹ Незважаючи на офіційний статус "знаряддя, здатного говорити", одухотвореного засобу праці, раб є, нехай і нелегальним, тінювим, але реальним ак-

наймана праця фетів поступається панівними позиціями в системі приватновласницької експлуатації праці рабів (Ілюшечкін, 1990. С. 179–180), протестний потенціал найманих працівників продовжував наростати разом з успіхами демократичних реформ, розширенням прав вільних громадян, незалежно від їхнього соціально-економічного становища, та новими апетитами акторів Кл(С)Пе та КрП екзопривласнення.

В умовах Пелопоннеської війни і перманентних збройних конфліктів, що послідували за нею, між полісами політико-економічна активність найманих працівників стає вкрай гострою і драматичною. *По-перше*, прямою відповіддю на посилення приватновласницької експлуатації є повстання бідняків проти багатіїв, що супроводжуються масовими вбивствами останніх (Сергеев, 1963. С. 357)²⁰. *По-друге*, у кластері найманих працівників поліса-держави значно зростає питома вага та роль субкластера найманих військ. Їхні вожді зовсім не випадково використовували військову силу проти органів "власної" держави і ставали пізньогрецькими тиранами. Будучи переважно відірваними від родового коріння, не маючи в цьому сенсі батьківщини, інтуїтивно відчуючи нееквівалентність обміну послугами з державою, багато воїнів – початкових захисників її інтересів – досить швидко перетворюються на "солдатів удачі", які промишляють пограбуванням. Така конвертація ОКр (ОКл) ендопривласнення специфічних ΔСЛСол – військових здібностей, навичок та умінь, у КрПе (Кл(С)Пе) екзопривласнення об'єктів рухає ними не тільки на ворожих землях та в полісах, а й при захопленні влади у рідному полісі. Тому неминуче загострення суперечностей між ними та основною масою бідняків, які початково підтримували тиранів. Досить швидко бідняки і навіть люмпен-пролетарі переконуються в тому, що об'єкти Кл(С)Пе (КрПе) екзопривласнення лише переходять "з рук в руки", а їхня частка навіть у НПНхПр, що екзопривласнюється, аж ніяк не збільшується.

тором ОКл (ОКр) ендопривласнення своєї робочої сили. Ця реальність набуває офіційного статусу, як тільки раб поповнює ряди вільновідпущеників.

²⁰ Не доводиться сумніватися в тому, що в лавах повстанців наймані працівники займали провідне і/або дуже значуще становище.

Як і раніше, найбільш вразливою частиною бідноти залишалися *раби*, і страждання, які прийшли разом з перманентними війнами, позначилися насамперед на тих із них, хто був задіяний на срібних копальнях Лавріона, громадському будівництві, на флоті, у великих ремісничих майстернях. Численність і висока концентрація рабів сприяла зростанню їхнього протестного потенціалу. Виступаючи проти своїх експлуататорів, вони завдавали відчутних ударів по соціально-економічній системі поліса-держави. Відцентровий характер таких ударів зростав разом із поповненням складу рабів полоненими громадянами ворожих полісів²¹. Греки-раби руйнували ворожий поліс зсередини, а їх співгромадяни – ззовні, під час військових дій.

Актори всіх розглянутих вище форм привласнення є водночас акторами КІ привласнення "загальнополісних" об'єктів – неподільної землі, надр, будівель та споруд, храмів, частини НПНхПр, що централізується, релігійних вірувань, макропрото- та власне інститутів. Зрозуміло, набори об'єктів (субоб'єктів) та елементів (субелементів) такого привласнення різними акторами не можуть бути тотожними. Так, раби *відчужені* практично від усіх об'єктів КІ привласнення, але *змушені використовувати* деякі з них – макро власне інститути свого поневолення, інститути та знаряддя насильства²², релігійні культи та ритуали тощо (наприклад, рудники) та знаряддя (засоби землеробської та ремісничої праці).

Для повноправних громадян характерне абсолютне домінування КІ привласнення, а не відчуження. Але склад об'єктів (субоб'єктів) та елементів (субелементів) такого привласнення багато в чому залежить від становища того чи іншого громадянина в політичній системі поліса, що визначається демократичними процедурами. Наприклад, зазначалося, що формально всі громадяни як члени народних зборів, тобто законодавці, є акторами КІ розпорядження. Проте останнє для багатьох суть формальне право, а не

²¹ Як відомо, саме в період Пелопоннеської війни було знято табу на навернення у рабство вільних громадян. Надалі така практика стала повсякденною та поширеною.

²² Як відомо, в Афінах поліцейську службу несли раби-скіфи (Сергеев, 1963. С. 275).

реальне відношення, оскільки вони не беруть участі у більшості засідань зборів і тому не реалізують свої законодавчі повноваження. Очевидно, є різними об'єкти (субоб'єкти) та елементи (субелементи) КІ привласнення для громадян, зайнятих у виконавчій, судовій гілках влади, силових структурах тощо. Втім, як побачимо далі, така функціональна різниця між громадянами впливає і на інші форми, об'єкти та елементи привласнення, та й сама КІ форма трансформується у більш складне утворення.

Мережевий характер та суперечності системи присвоєння

Поки що констатуємо об'єктивне існування *складної мережевої системи привласнення* класичного поліса. Її фрагмент може бути представлений за допомогою графічної моделі (див. рис. 2²³). Щоправда, для цього потрібно розмістити на рисунку кілька десятків ліній, що з'єднують субатрибути (різні актори, об'єкти, форми та елементи) привласнення, що суттєво ускладнить сприйняття й роботу і дослідника, і читача²⁴. Тому продуктивніше застосування моделі для характеристики *положення* в мережі привласнення поліса,

²³ Умовні позначення на рис. 2. Об'єкти: СЛСол – відповідна група олюднених сутнісних людських сил; І – відповідні прото- та/або власне інститути; Зн – неподільна земля; Зк – земельний клер (дільниця); НДПр – надлишковий (додатковий) продукт; НхПр – необхідний продукт; РмМ – ремісничі майстерні та відповідні засоби ремісничої діяльності; ТРБ – торговельні та лихварські "будинки" та відповідні засоби діяльності. Актори: Сб – дрібні селяни, зокрема бідняки; РмТб – дрібні ремісники та торговці, у тому числі бідняки; Сс – селяни-середняки; РмТс – ремісники та торговці-середняки; Ат – аристократи- "традиціоналісти"; Ар – аристократи- "ринковики"; НрБг – неродовиті багаті; НРк – наймані робітники; Рб – раби; ГОп – громадянська община поліса. Елементи: Р – розпорядження; В – володіння; Вк – користування; Д – привласнення доходу; У – управління; ІЕ – імунітет від експропріації; ЗШВ – заборона шкідливого використання. Форми: ОКлен – особисто-кланове ендопривласнення; ОКрен – особисто-корпоративне ендопривласнення; ОКлек – особисто-кланове екзопривласнення; ОКрек – особисто-корпоративне екзопривласнення; Кл(С)Пт – кланово (сімейно)-приватнотрудове екзопривласнення; КрПт – корпоративно-приватно-трудове екзопривласнення; Кл(С)Пе – кланово(сімейно)-приватноексплуататорське екзопривласнення; КрПе – корпоративно-приватноексплуататорське екзопривласнення; Кл(С)ПтПе – кланово(сімейно)-приватнотрудове приватноексплуататорське екзопривласнення; КрПтПе – корпоративно-приватно-трудове приватно-експлуататорське екзопривласнення; КІ – колективно-індивідуальне привласнення.

²⁴ На рис. 2 не відображено таких найважливіших складових зазначеної системи, як владно-власницьке та державне привласнення об'єктів.

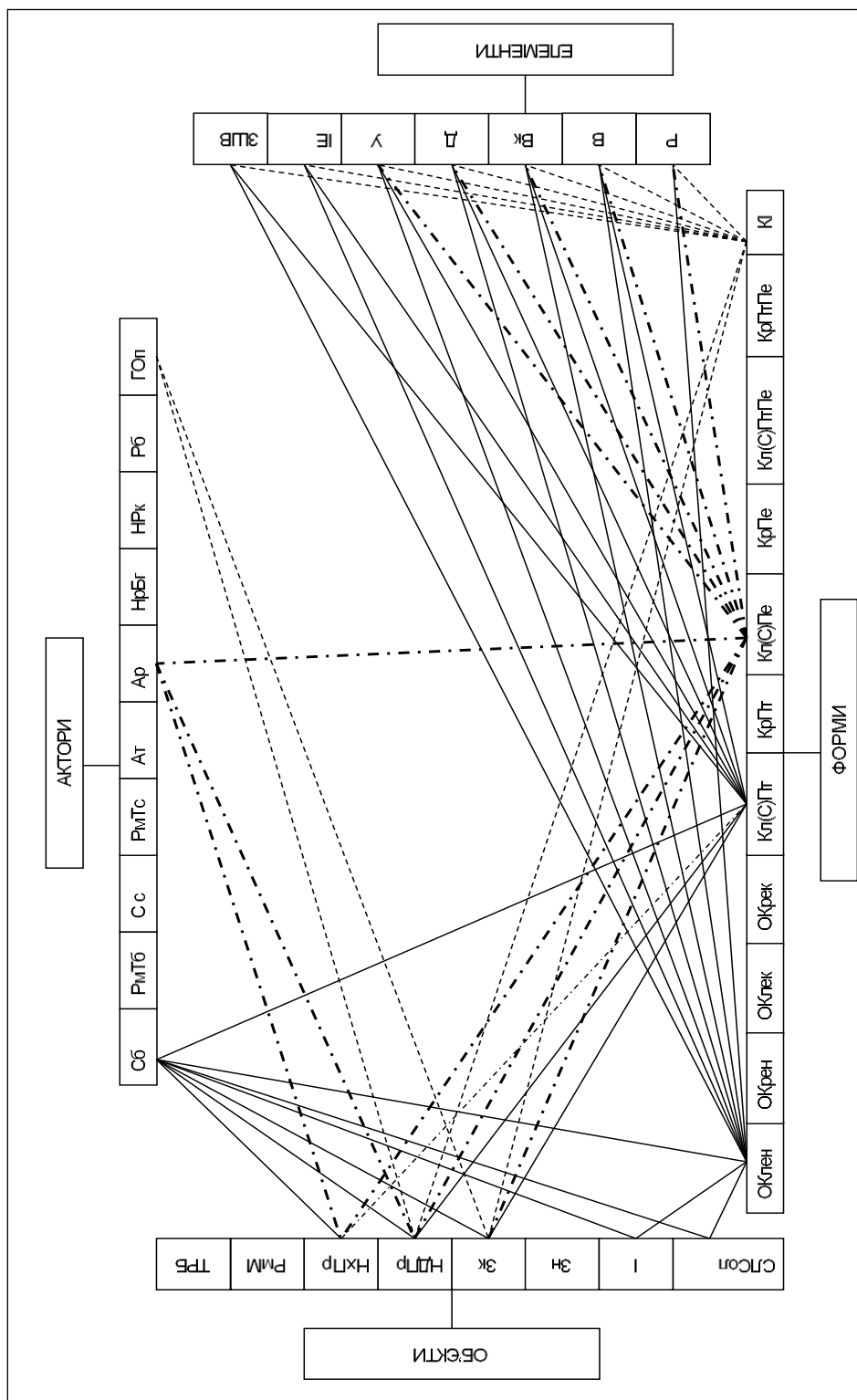

Рисунок 2. Схема мережевої системи привласнення класичного поліса (фрагмент)

насамперед окремих акторів. Тут ми віддамо перевагу *дрібним селянам*, які об'єднані в одному з найчисленніших соціально-економічних кластерів. Кожен із дрібних селян (Сб) є актором особисто-кланового (ОКлен) ендопривласнення (Р – розпорядження, В – володіння, Вк – використання, Д – привласнення доходу, У – управління, ІЕ – імунітету від експропріації, ЗШВ – заборони шкідливого використання) цілком певної групи сутнісних людських сил (ΔСЛСол) та наноінститутів (І), що дозволяє йому бути одночасно актором і Кл(С)Пт екзопривласнення (всіх його елементів) земельної ділянки (Зк), а також надлишкового (додаткового) (НДПр) та необхідного (НхПр) продукту (на рис. 2 вказані положення ілюструються тонкою лінією).

Але таке екзопривласнення не є абсолютним та повним. *По-перше*, законодавча заборона на продаж клерів негромадянам означає, що важливі субелементи розпорядження, володіння, користування, управління, імунітету від експропріації клеру стають субелементами КІ екзопривласнення громадянською общиною поліса (ГОп) як агрегованим актором. *По-друге*, частина виробленого селянами НДПр надходить як податок до скарбниці поліса. Отже, відповідні піделементи (насамперед Р, В, Вк, Д) переходять з Кл(С)Пт в КІ екзопривласнення (див. пунктир на рис. 2). *По-третє*, у разі боргових зобов'язань перед аристократом-"ринковиком" (Ар) селянин-бідняк фактично передає зі свого Кл(С)Пт у Кл(С)Пе екзопривласнення відповідні піделементи Р, В, Вк, Д. У лівової частки НДПр та частини НхПр. Найчастіше аристократ стає реальним власником клеру бідняка (див. пунктир з крапкою на рис. 2). Як бачимо, за допомогою графічної моделі виявлено деякі непомічені раніше аспекти соціально-економічного становища дрібних селян. Найбільш значущі з них – а) громадянська община поліса (ГОп) – агрегований актор КІ привласнення відповідних інститутів, неподільної землі, "загальнополісних" об'єктів, централізованого НДНхПр; б) суперечності між селянами та громадянською общиною поліса з приводу привласнення частини виробленого ними НДПр; в) включення до сфери аналізу елементів та субелементів привласнення.

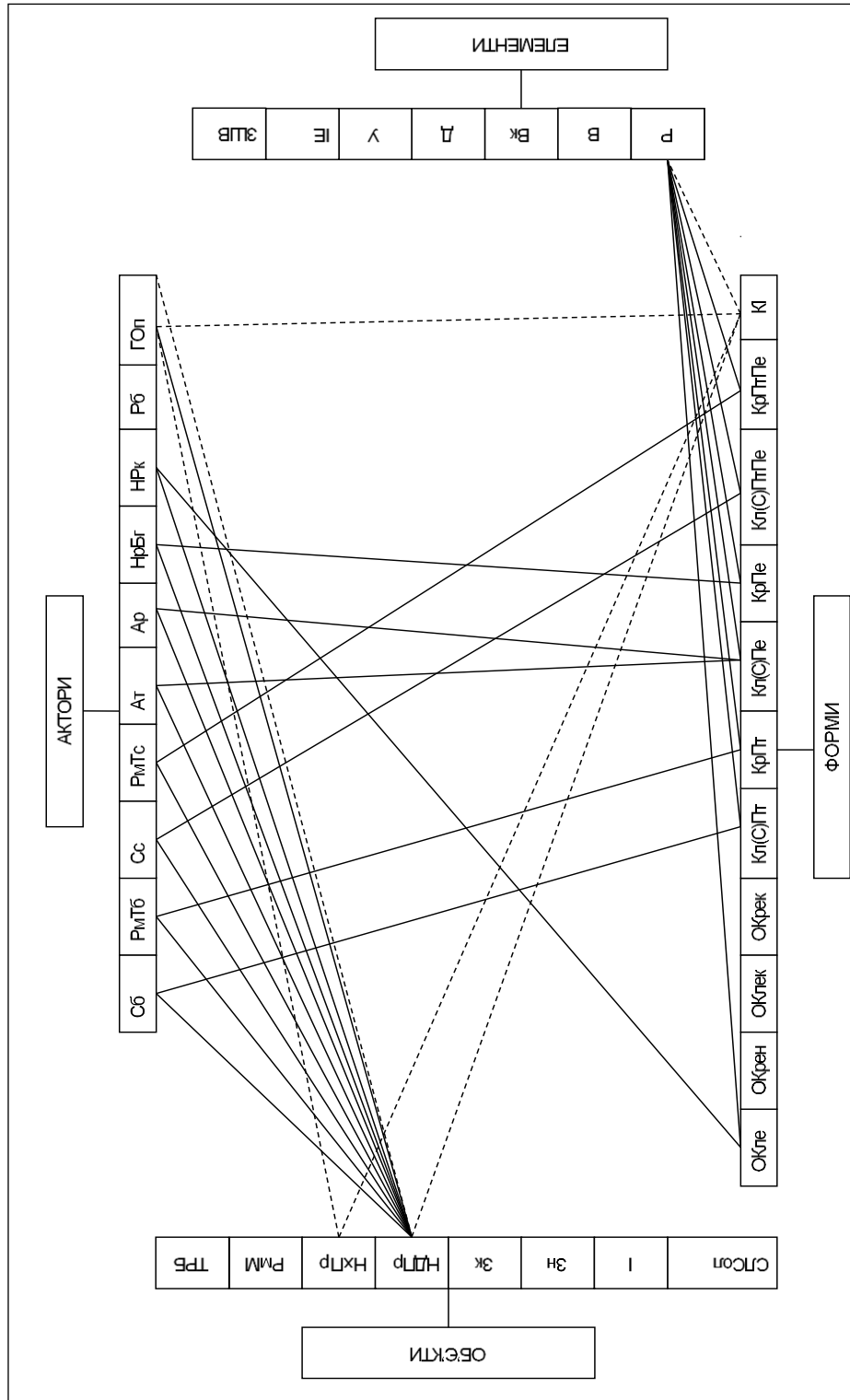

Рисунок 3. Схема суперечностей між акторами з приводу екзопривласнення НДПр і НхПр

Запропонована модель може бути використана також для вивчення *відносин між різними акторами* (субакторами) щодо тих чи інших атрибутів (субатрибутів). Продовжуючи зазначену вище лінію міркувань, звернемо увагу на деякі соціально-економічні суперечності між акторами, що раніше не згадувалися, дуже значущі з точки зору зміцнення або ослаблення класичного поліса, доцентрових або відцентрових тенденцій.

Найбільш загальною є суперечність між *соціально-економічними акторами* (Сб, РмТб, Сс, РмТс, Ат, Ар, НрБг, НРк, Рб), з одного боку, і *громадянською общиною поліса* (ГОп) – з іншого, з приводу відповідних "загальнополісних об'єктів", насамперед НДПр та НхПр (див. пунктир на рис. 3)²⁵. Як члени ГОп, зазначені актори зацікавлені у її нормальному функціонуванні та розвитку, що неможливо без централізації та екзопривласнення нею певної частини НДПр та НхПр (ЦНДНхПр). Проте аж ніяк не меншою мірою кожен актор зацікавлений не тільки у мінімізації свого "внеску" в ЦНДНхПр, а й у перерозподілі на свою користь більшої частини останнього, зокрема з використанням ГОп.

Таким чином, зазначена загальна суперечність доповнюється та співіснує з кількома частковими – між різними соціально-економічними акторами щодо привласнення частини ЦНДНхПр²⁶ (див. тонкі лінії на рис. 3)²⁷. Очевидно, що дії акторів на користь такого привласнення загрожують критичним для зміцнення єдності та розвитку ГОп зниженням обсягу ЦНДНхПр. Зрозуміло, одним із завдань утвореної ГОп держави якраз і є зазначене зміцнення та розвиток, а отже, забезпечення необхідної для цього матеріальної бази, у тому числі обсягу ЦНДНхПр. Однак в умовах демократії гілки та органи державної влади поповнюються, у тому числі, соціально-економічними акторами, і тому згадані суперечності між ними до свого звичного *громадянського* статусу додають статус

²⁵ Для полегшення сприйняття рисунка 3 у ньому позначені зв'язки атрибутів лише з елементом "розпорядження" (Р).

²⁶ Вочевидь, суперечності між соціально-економічними акторами можуть бути розглянуті і з позицій суперечностей відповідних об'єктів, форм, елементів привласнення.

²⁷ Для полегшення сприйняття рисунка 3 у ньому позначені зв'язки атрибутів лише з НДПр.

державний²⁸. Цей важливий аспект мережевого привласнення потребує особливої уваги. Сподіваємося звернутися до нього у наступній статті.

Література

1. Илюшечкин В. П. (1990). Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах (Опыт системно-структурного исследования). Москва: Наука. 436 с.
2. История Европы (1988). Т. 1. Древняя Европа. Москва: Наука. 704 с.
3. Сергеев В. С. (1963). История Древней Греции. Москва: Изд-во восточной литературы. 531 с.

Надходження до редакції 20 січня 2023 р.

Рецензування 28 січня 2023 р.

Підписано до друку 27 березня 2023 р.

References

1. Ilyushechkin, V. P. (1990). Exploitation and property in estate-class societies (Experience of systemic and structural research). Moscow: Science [in Russian].
2. Ancient Europe (1988). In *History of Europe*, vol. 1. Moscow: Science [in Russian].
3. Sergeev, V. S. (1963). History of ancient Greece. Moscow: Publishing House of Oriental Literature [in Russian].

Received on January 20, 2023

Reviewed January 28, 2023

Signed before printing March 27, 2023

²⁸ Нагадаємо, що громадянське суспільство охоплює недержавну діяльність громадян держави. У даному випадку до такої належить і недержавна економічна діяльність соціально-економічних акторів.